

Könül Məhyəddinova24

ABREVIATURLARIN YARANMA TARİXİNƏ NƏZƏR

Zaman keçdikcə qısaltma sözlərin yaranma səbəbi, spesifikası, fəaliyyət arealı dəyişməyə başlayır və abreviasiyanın inkişaf mərhələləri bir-birini əvəzləyir. Bir çox araşdırmalar aparılaraq abreviaturanın müxtəlif cür təhlillər verilir. Q.Marçand qeyd edirdi ki, qısaltma müasir və erkən dövrlərdə məlüm olmayan bir hadisədir. (14, 22). Digər tərəfdən isə, müxtəlif yazı formalarında mövcud olan abreviatur nominasiyaları yazının özü kimi qədimdir.

Dilçilik terminlər lüğəti abreviatur terminini “yazılı və şifahi nitqdə işlədilən qısaltma kimi” təhlil edir (7, 20). Dilçilikdə abreviatur sözünə diqqət yetirsək, bu linqvistik fenomenin müxtəlif sərh və anlayış ifadə etdiyini görə bilərik. Məsələn: rus dilinin izahlı lüğətində qısaltmanın tam bir sözün və ya sözün bir hissəsinin kəsilmiş ünsürlərin birləşməsi kimi təyin etdiyini görə bilərik (11).

Müxtəlif dövrlərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, abreviaturaların tarixi daha qədim zamana mənsubdur. İxtisarlara dini kitablarda, papirus və perqamentlərdə, müxtəlif tarixi abidələrdə, herbələrdə, sikkələrdə, qəbir daşlarında olan yazılarda rast gəlmək olar. Şifahi danışqda abreviaturalardan ingilis dilində XVI əsrdə istifadə edilməsinə baxmayaraq, abreviasiyanın dilimizə inteqrasiyası daha sonralara, yəni XX əsrə təsadüf edir. İxtisarlara XIX əsrin sonlarında, rus dilinə daxil olması Azərbaycan dilindən də yan ötməmişdi. Məs: ingilis dilindən rus dilinə keçən kino, taksi, foto kimi abreviaturaları, həmçinin UNESCO –ЮНЕСКО-YUNESCO, UNO-ООН-BMT və s. abreviaturaları rus dilindən dilimizə daxil olmuş və bu gün də dilimizdə, gündəlik həyatımızda istifadə olunur.

M.Adilov qeyd edir ki, Azərbaycan dilində abreviasiyanın ilk nümunələri yalnız yazıda özünü göstərmişdi və abreviasiya hadisəsinin tarixini 13 mərhələyə bəzəyir (2, 16 -21). Birinci mərhələ - ərəb qrafikası dövrünün ixtisarlara IX-XIII əsrlərdən XX əsrin birinci rübünə qədər, ikinci mərhələ - latın qrafikası dövrü ixtisarlara (1928-1940-cı illər), III mərhələ - leksik ixtisarlara dövrü (rus qrafikası dövrü ixtisarlara). Abreviaturaların yaranma tarixini araşdıran M.Adilov da abreviasiya prosesinin Azərbaycan dilində yaranma dövrünü daha əvvəllə IX-XIII əsrlərə ərəb qrafikası dövrünün ixtisarlara ilə əlaqələndirir (1, 202) Dilimizdə ixtisar sözlər haqqında ilk məlumat Azərbaycanın 1930-cu ildə nəşr edilən orta məktəblər üçün “Qramer” dərsliyində rast gəlinir. Məs: Kolxoz, sovxoz, komsomol (3). Dilçiliyimizdə ilk dəfə “abreviatur” termini isə M.Adilovun tədqiqatında (“abreviatur” kimi) (2, 29) işlədilmişdir və qeyd etmişdir ki, abreviatur termini yalnız mürəkkəb ixtisarlara deyil, həm də sadə sözlərin ixtisarına aid edilə bilər. Məs: akad., dos., yol., mis., r-n. və s. (1, 202). M.Adilov qeyd edirdi ki, əlyazma abidələrində XIX əsrin ikinci yarısına gədər rast gəlinən milli abreviaturalarımızın sayını barmaqla göstərmək olar. Həmin əsrin son rübündən milli abreviaturaların sayı tək-tək artmağa başlayır. Lakin bunun bir hadisəyə zəvri olduğu haqqında danışmaq hələ tezdir” (2, 13)

Məlüm olduğu kimi, ingilis dilinin uzallığı bu dildə 30x sayda abreviaturaların mövcud olmasıdır və bu proses daima inkişafdadır. İngilis dilində ilk abreviaturalara elə onların ilk yarandığı zamanlarda rast gəlinir. Qədim ingilis şeiri olan “Beowulf” da 30x sayda abreviaturalardan istifadə edilmişdir Məs: “7” və ya “&” - and, və “y” - since, so that “not much space is wasted” (16).

İlk olaraq ingilis abreviaturaları müxtəlif suspenziya işarələri ilə təmsil edilirdi. Məs: «er» - «c», beləcə «mast» - master və «exac» - exacerbate. Bu tip qısaltmalar akademik mətnlərin əl yazısı zamanı vaxta qənaət etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur (“Oksford universiteti gündəliyi” “Oxford University Register” 1503). Məs: Mast» subwarden» y c mēde me to you. Müasir ingilis dilinin erkən zamanlarında XV-XVII əsrlərdə ye “the” sözünün əvəzinə işləndirdi. Məs: Ye Olde Tea Shoppe (16). Filoloji linqvistik nəzəriyyəsinin inkişaf mərhələsində “Akademik Britaniyada” abreviasiya dəb halını aldı. İnsan ad və soyadlarında abreviaturaların istifadəsi prosesi başlandı. J. R. R. Tolkien, onun dostu C.S. Lewis və “İnkings” adlanan Oxford ədəbiyyat qrupunun digər üzvlərinin ad və soyadlarında inisiallardan istifadə bunun göstəricisi kimi qeyd edilir. “İngilis dilinin qısa Oksford lüğətində “də (1961) ilk abreviaturalardan istifadə XV-XVI əsrlərə aid edilir. Məs: Mr ← Master -1447 r.; a.m. ← ante meridiem (lat. “gənoortaya gədir”) - 1600 r (7, 26). Qeyd etmək lazımdır ki, V.Şekspir də öz əsərlərində abreviaturalardan istifadə etmişdir. Məs: (mom ← morning, 'tis ← it is, ope ← open, o'er ← over, ne'er ← never, e'er ← ever, oft ← often, a' ← all) (10, 66). XIX əsrin əvvəllərində ingilis dilində baş hərf saxlanılaraq qısaltdılan abreviaturalar daha çox yayılmağa başladı. NG ← No Good “xeyri yoxdur”, PDQ ← Pretty Damned Quick “dərhal” baş hərf saxlanılaraq qısaltdılan abreviaturalar daha çox yayılmağa başladı.

Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb qısaltmalar və abreviaturalar bir söz düzəltmə vasitəsi kimi XIX əsrin sonunda yayılmağa başlamışdır (6, 6). Rus dilində abreviaturaların çoxu Sovet hakimiyyəti dövründə yaranmış (9; 12, 253), Oktyabr inqilabından sonra geniş yayılmağa başlamış və müasir rus dilinin leksikasını əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirmişdi. S.İ.Ojeqov qeyd edir: “inqilabın ilk illərindən hər kəs məhəttəl qalmışdır, dayanmadan söz bazası artırdı. Rus dilinin sözdüzəltmə normalarına uyğun olaraq yeni sözlər yaranır; yeni qrammatik söz təbəqəsi –mürəkkəb qısaltmalar əmələ gəldi” (11, 21). O zaman yeni sözlər yaranmağa başladı: полпред, лесхоз, Минздрав, хлебозавод, бронемашина.

Bir 30x dilinin qeyd etdiyi kimi, bu növ sözlərin geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri Oktyabr İnkilabı olmuş və bu inqilab rus dilinə böyük enerji, zəvliklik, qısalıq və lakoniklik gətirdi. İnkilab sonrası yeni məkanlar, yeni inzibati binalar, təhsil ocaqları, universitetlər, təşkilatlar yarandı və onların adlandırılmasında istifadə olunan mürəkkəb adlar sonradan daha lakonik səsləndirilərək müxtəlif abreviaturaların yaranmasında xüsusi rol oynadı.

Abreviasiya müasir dünya dilçiliyində ən çox yayılmış və inkişaf etmiş söz yaradıcılığı prosesidir. Abreviatura termini latın dilindən keçmədir, başqa sözlə desək, latın mənşəlidir. Belə ki, latın dilindəki brevis sözü “qısa” mənasındadır.

Qısa bir haşiyəyə çıxaraq qeyd etməliyik ki, latın dili bir çox dilin söz bazasının yaranmasında və inkişafında təsiri danılmazdır və XIX əsrdə elmin, tibbin və texnikanın beynəlxalq dili olmuşdur. Hal-hazırda yunan və latın morfemlərindən müxtəlif terminlərin yaranmasında istifadə edilir.

Abreviasiya terminin (lat.abbreviatur) istifadəsi kifayət qədər yayılmış bir zamana, orta əsrlərə təsadüf edir. Abreviasiyanın əsasını təşkil edən qısaltdılmış ədədlər qədim dövrlərdən bəri məlumdur və yazı tarixində ilk olan Şumerlərə qədər uzanır.

Qədim Şərqi əlyazmalarında tapılmış qısaldılmış ədədlər yazını asanlaşdırmaq üçün istifadə edilmişdir. Qısaltma sözlərin əmələ gəlməsini ellin-roman əsri ilə də əlaqələndirirlər. Yunan abreviaturları eramızdan əvvəl III əsrdən IX əsrin sonlarına qədər inkişaf etmişdir. Məsələn, buraxmaq, boş qoymaq elleippsis olan termin eramızdan əvvəl II-III əsrlərdə Qədim Yunan qrammatikalarında və ritorikada istifadə edilirdi. Qədim ritoriklər düşündürdülər ki, yeni yaranan qısaltma sözlərin korrelyatla müqayisədən əlavə bir emosional rəngarəngliyi var. Qədim yazılı abidələrdə yunan yazıçıları tərəfindən çap yazısında istifadə olunan çap sözlər mövcud olmuş və zaman keçdikcə onlar sıradan çıxmışlar.

Qrafik qısaltmalar Qədim Romada yayılmış və latın dilinin istifadəsi ilə əlaqəli ənənənin əsasını qoymuşdur. Latın abreviaturları haqqında ən qədim traktat Valeriy Proba tərəfindən (50-100 e.ə) yazılmışdır. Tarixi abidələr Romalıların abreviaturlardan geniş istifadə etdiyini sübut edir. Onlar "suspensiya"nın köməyi ilə insan adlarını qısaldırdılar. Məsələn; A. ← Aulus (AVL), G. ← Gaius (QAY), Gn. ← Gnaeus (Qney), P. ← Publius (Publiy) və sonluqlar (cos. ← consul, v.c. ← vir clarissimus). Daha sonralar Romada bütün növ abreviaturlardan hüquqi tibbi, teoloji sahələrdə istifadə edilirdi. Qədim Yunan əlyazmalarında müxtəlif qısaltma işarələri mövcud idi və yunan yazıçılarının çap nəşrlərinə köçürülürdü, lakin onlar müasir dövrdə tamamilə yox olmuşdur. Uzun latın ifadələri iki və ya bir sözə gədər qısaldılaraq müasir dillərə, xüsusi ilə də ingilis dilinə daxil olmuşdur. Məs: ad prot ← ad protocollum (prokol), int. al. ← inter alia və s.

Abreviatura prosesi və onların növlərini XX əsrin dilçiləri (D.İ.Alekseyev, Z.A.Alijulov, B.B.Borisov) hərtərəfli öyrənmişdir. A.N.Yoldışev, E.N.Ojoqin, E.R.Mustafinova, A.P.Şapalova, M.Şlaux, Q.Marçand kimi tədqiqatçılar abreviaturların funksional, pragmatik, struktur-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq etmişlər. A.P.Şapalova abreviaturların yaranma və geniş yayılma səbəbi kimi, abreviaturların bir söz kimi tələffüzünü, danışıq dilinin təsirini, həmçinin latın-yunan mənşəyi terminlərin istifadəsini göstərirdi (13, 36). M.Şlaux abreviaturların yaranma səbəbini konkret dillərin quruluşu ilə əlaqələndirirdi, o hesab edirdi ki, fleksiyası çox inkişaf etmiş ingilis dilində, qısaltma sözlər alman və rus dillərindən daha çox yayılmışdı (15, 112). Bütün bu səbəblər dilçilərin diqqətini cəlb edir və abreviasiyanın yaranma tarixini və yayılma arealının müxtəlif aspektlərdə araşdırılmasını tələb edir.

S.O.Barinovanın fikirlərinə görə, qısaltmalar müasir Avropa dillərinin 18% ni təşkil edir və sözdüzəltmə metodlarının təsnifində ikinci yer tutur (5, 12). Yerli və xarici tədqiqatçılar abreviaturların yaranmasında xarici və daxili amillərin olduğunu vurğulayırlar. Abreviaturların istifadəsində ictimai inkişaf, müharibələr və inqilablar, digər dövlətlərlə mədəni, iqtisadi, elmi, təhsil və sosioloji əlaqələr abreviasiyanın bir aktiv, həmçinin qısa və lakonik sözdüzəltmə vasitəsinə çevirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu prosesdə əsas inkişaf etdirici amil insandır və müxtəlif dillərdə və cəmiyyətlərdə yaratdığı ənsiyyət vasitələridir.

Abreviaturlar, əsasən, hazır şəkildə dilimizə daxil olurdu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilimizə hazır şəkildə abreviaturların rus dilindən daxil olmasına baxmayaraq, onların kalka üsulu ilə doğma dilimizdə ifadəsi mərhələsi başladı və abreviasiyanın mürəkkəb sözlərin yaradılması üçün istifadəsi şərait yarandı. "Azərbaycan dili Türk dilləri içində abreviasiyayı daha tez mənimsəyənlərdəndir və Türk dilləri içində ən çox abreviatur leksemlərə malik dil olan da Azərbaycan dildir. Abreviatur söz yaradıcılığı bir bölməsi kimi dilimizdə gecikmiş hadisə deyil, əksinə leksikamızın zənginləşməsi üçün vaxtında qavranılmış zərurətdir" (2, 27). Başqa dillərdən fərqli olaraq, xalq etimologiyasının təsiri ilə Azərbaycan dilində abreviaturların bir qisminin mənə intiqalı ilə baş vermişdir. Abreviaturlar dilin lüğət tərkibinin və terminoloji sisteminin zənginləşdirməsində olduqca əhəmiyyətli vahidlərdir (2, 162). Terminologiyada abreviaturların yeri məsələsinə toxunan S.Sadiqova yazır ki, abreviatura üsulu termin yaradıcılığında başqa üsullardan fərqlənir. Onun fikrincə, bu üsul bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün yeni termin yaratmaq deyil, terminologiyada artıq mövcud olan terminləri eyni məzmununda, lakin qısaldılmış şəkildə əlverişli şəkildə salmağı nəzərdə tutur (4, 26).

Abreviasiya prosesinin hansısa bir xalqın milli düşüncə xüsusiyyətləri kimi güsterilməyə cəhd edilsə də abreviaturlar bütün dünyada yayılmış xüsusi bir sistem sayılmaqdadır. Texnikanın, elmin, incəsənətin sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda millətlərarası mədəni, iqtisadi, elmi əlaqələrdə abreviaturların geniş istifadə tendensiyası sürətli dərəcədə artmışdır. Artıq abreviaturlar bütün sahələri əhatə edərək, öz areallarını coğrafi adlar, maşın, obyekt, şirkət, ölkə, silah və s. adların ixtisarına gədər genişləndirmişlər. Bu səbəbə görə hər gün yeni termin, yeni abreviaturlar hər bir dilin gündəlik həyatına daxil olur. XX əsrin sonlarından başlayan və XXI əsrdə daha da sürətlə inkişaf edən kompüter və texnologiya sahələrində terminologiyada yüzlərlə söz, abreviatur yaranmışdır, və tədricən rus dilinə bu dildən isə azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. PC ← personal computer-şəxsi kompüter, Proc ← processor - prosessor, e-mail ← electronic mail - elektron məktub, OS-operating system - əməliyyat sistemi.

Bu abreviaturların bir çoxu orijinal, yəni kompüter dilində necə işlənsə, eləcə də alınıb işlədilir. Məs.: internet, instaqram, facebook, ZIP, dog tag, disk, adapter, 3G, tester, spam, modem, assembler, sensor, brandmauer, banner, aplet; müəyyən bir hissəsi isə transkripsiya olunaraq mənbə dildəki formasını itirərək fonetik dəyişikliyə məruz qalırlar: veb-sayt, tyutor, stəndap, login, qap, keş, tvip, eqosörfinq, iterasiya və s.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, bu prosesinin süni və özbaşına yaranmasını nəzərə alaraq biz sözdüzəltmə hadisəsini belə təhlil etməyi təklif edirik: abreviasiya - hər hansı bir obyektin adının özbaşına qısaldılma prosesi; abreviatur - bu prosesin nəticəsi: süni şəkildə dövlət, müəllif və ya hər hansı bir təşkilat və qurum tərəfindən yaradılmış ixtisar vahidi.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M. Мьасир Azərbaycan dilində мьərkəkb sızlər. Namizədlük diss. Bakı, 1957, 210 s.
2. Adilov M. Azərbaycan dilində abreviasiya və abreviaturlar. Bakı: "Elm" 2010, 168 s.
3. Həsənov İ., Şərifov A. Qramer-orta məktəb üçün. I hissə, 1930.
4. Sadiqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası Bakı: "Elm", 2011.
5. Баринаова О. С. Типология англоязычных сокращений, используемых в сети Интернет : дис. ... канд. филол. наук / Баринаова О. С. – Санкт - Петербург., 2008. – 277 с.
6. Борисов В.В. Аббревиация и акронимия. Военные и научно-технические сокращения в иностранных языках. под ред. проф. А. Д. Швейцера. М.:Москва. Воениз-дат. 1972-320 с
7. Дюжикова Е. А. Аббревиация сравнительно со словосложением: дис. ... д-ра филол. наук / Дюжикова Е. А. М., 1997. 340 с.

8. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд. 5-е, испр-е и дополн. Назрань: Изд-во "Пилигрим", 2010, 473с
9. Краткая русская грамматика / Белоусов В. Н. , Ковтунова И. И., Кручинина И. Н. и др.; Под ред. Шведовой Н. Ю. и Лопатина В. В. М.; 2002, 726 с.
10. Нургалева Т.Г. Аббревиация как средство экспрессивного словообразования : дис. ... канд. филол. наук / Нургалева Т. Г. М., 2010, 240 с.
11. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. 2010. Толковый словарь русского языка. Москва, изд-во «АСТ», 2010, 1360 с.
12. Русская грамматика. Москва, изд-во «Наука», 1980, 754 с
13. Шаповалова А. П. Опыт построения общей теории аббревиации: на материале французских сокращенных лексических единиц: дис. ... д-ра филол. наук /Шаповалова А.П. Ростов н/Д, 2004, 421 с.
14. Marchand H. The Categories and Types of Present-day English Word-formation. A synchronic-diachronic approach / H. Marchand // Alabama Linguistic and Philological series. Alabama : University of Alabama Press, 1966. Vol. 13. 379 p.
15. Schlauch M. The gift of language / M. Schlauch. New York, 1955, 342 p.
16. <https://books.google.com/books?id=68EjAwAAQBAJ&dq=abbreviations+history&q=abbreviations+beowulf#v=snippet&q=abbreviations%20beowulf&f=false>

Açar sözlər: abreviatura, abreviatur nominasiyalari, abreviaturlarin yaranma səbəbləri, suspenziya, qısaltma

Ключевые слова: аббревиатура, аббревиатурные номинации, причина возникновения аббревиатур, суспензия, сокращение

Key words: abbreviation, abbreviational nominations, abbreviation creation causes, suspension, shortening

Обзор на историю возникновения аббревиатур

Резюме

Аббревиация как один из наиболее продуктивных словообразовательных способов играет важнейшую роль в культуре и общественно-государственной жизни современных наций. Главная цель работы выявить основные этапы развития аббревиации, рассмотреть причины создания и историю создания сокращенных единиц, а также определить значение аббревиатур в лексике различных языковых систем (в азербайджанском, русском и английском языках). Изучение основных этапов формирования аббревиации позволяет уяснить, что данный способ словообразования прошел большой путь последовательного развития, отвечая все более необходимым и расширяющимся потребностям развивающегося общества. Проведенные анализы и теории нашего исследования показали, что аббревиатуры встречаются в разных областях и их функции зависят от контекста.

Review on the history of abbreviations

Summary

Abbreviation as one of the most productive ways of word formation plays an integral role in the cultural and public life of modern nations. The main purpose of the article is to identify the major stages of abbreviation; consider the reasons for creation and the history of formation of reduced units, as well as to determine the meaning of abbreviations in the vocabulary of different languages (Azerbaijani, Russian, English) the linguistic situation. Learning the main stages of the abbreviation formation helps us to understand that the given derivation method has experienced a long way of its progressive development, responding to the increasingly urgent and expanding the needs of the developing society. Analysis and theories of our investigation show that abbreviations can be in every field and their functions depend on context.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova